

Прибутки робітничих родин в УСРР у 1920-ті рр.

Ця проблема активно розроблялася статистиками та економістами 1920-х рр., головним чином М. Буяновером й І. Дубинською. Джерельну базу їх праць становили матеріали бюджетних обстежень, започатковані ЦСУ у 1920 р. Щоправда, не всі роки першого десятиріччя радянської влади рівноцінно висвітлені в їх публікаціях. Оскільки влада покладала відповідальність за економічну кризу початку 1920-х рр. на інтервенції і внутрішніх класових ворогів, досить повно оприлюднювалися розробки бюджетних обстежень 1920–1922 рр. Також не приховувалися статистичні дані наступних 1923/1924–1926/1927 рр., коли в країні складалась відносно сприятлива економічна кон'юнктура, а прибутки робітників підвищувалися. Та результати бюджетних обстежень кінця 1920-х рр., що відображали неблагополучну продовольчу ситуацію, не знайшли належного відображення в публікаціях¹.

Історія домашнього господарства робітників в радянській історіографії не досліджувалася. Пріоритетною була проблематика, пов'язана з історією народного господарства. В центрі уваги істориків, які займалися вивченням матеріальних умов життя робітників, опинилася політика оплати праці й відповідно заробітки робітників. Інші ж джерела прибутків, які набували особливого значення в періоди економічної дестабілізації, вони не досліджували. Більш ґрунтовно їм вдалося висвітлити політику оплати праці в першій половині 1920-х рр., а менш — у другій, коли підвищення норм виробітку здійснювалося без належного збільшення тарифних ставок².

У сучасній історіографії проблема джерел існування робітників УСРР у період нової економічної політики спеціально не досліджувалася. В цій статті зроблено спробу висвітлити цю проблему, узагальнюючи здобутки радянських істориків і теоретичні напрацювання сучасної зарубіжної історіографії.

В 1914 р. матеріальний рівень життя робітничих родин майже цілковито (на 95–97%) визначався розміром заробітку³. Галопуюча інфляція у роки Першої світової війни, революції й періоду "воєнного комунізму" звела заробітну плату до ролі другорядного фактора в їхніх прибутках. У лютому 1920 р. вона у харківських робітників разом із пайком становила менше половини надходжень до бюджету їхніх родин. Решту ж коштів, необхідних для існування, робітники здобували з інших джерел (Додатки, табл. № 1)⁴.

Мізерну частку прибутків робітничих родин становили надходження по соціальному страхуванню. Щоправда, впродовж 1920–1927 рр. їх питома вага збільшилася в сім разів — з 0,6% до 4,3%, що зумовлювалося зростанням зарплати^{*5}. Лише у великих містах — таких, як Харків, питома вага бюджетних надходжень по соцстраху становила від 4,5% (в сімейних робітників) до 11,1% відповідно (у самотніх) уже в 1920 р. (додатки, табл. № 1).

Незважаючи на незначний розмір прибутків по соціальному страхуванню, темпи збільшення відповідних виплат у роки непу значно випереджали зростання зарплати. Це досягалося за рахунок збільшення охоплення страхувальників і зменшення недобору страхувальників. Деякі види страхової допомоги (з тимчасової непрацездатності, а також пенсії з другої половини 1920-х рр.) цілком визначалися розмірами заробітку, норми ж іншої (по безробіттю) — підлягали періодичному перегляду відповідно до зростання середнього рівня зарплати. Разом із тим поступово розширювалося коло осіб, котрі користувалися страховою допомогою, особливо по безробіттю й інвалідності. Щоправда, їх частка серед безробітних та осіб пенсійного віку залишалася незначною.

Щоб вижити, робітники вдавались до різного роду підробітків: від ремесла за спеціальністю (не без використання заводських матеріалів й інструментів) до торгівлі, яка для багатьох перетворювалася з випадкових операцій по обміну на промисел. Робітники та члени їхніх родин у силу обставин мали приділяти більше уваги й зусиль городу, ремеслу і міщечництву.

Статистики 1920-х рр. виокремлювали шість видів прибутків робітничих родин, окрім заробітної плати та страхової допомоги: позики, споживчі кредити, приробітки, надходження від продажу майна, від здавання житла в оренду, від власного сільського господарства.

На початку 1920 р. від чверті до третини прибутків робітників Харкова становили позики в борг у родичів, сусідів чи друзів (додатки, табл. № 1)⁶. Патерналістський тип відносин за типом "патрон — клієнт", що зумовлювався пануванням патріархально-сімейних стосунків, коли старші мали піклуватися про молодших, сильні про слабких, поширювався на всі сфери суспільства. Однією зі стабільних форм спілкування в останньому було й підтримання міцних зв'язків між міськими і сільськими родичами. Проте з 1922 р. внаслідок збільшення заробітків робітники все рідше

* Страхові фонди створювалися за рахунок відсоткових відрахувань із фонду заробітної плати на підприємствах.

зверталися за допомогою до більш заможних родичів чи друзів. Відповідно частка надходжень від позик у борг скоротилася до 1924 р. для їх різних професійних груп — від 2,5% (в харчовиків) до 4,3% (робітників комунального господарства).

Замість позик у приватних осіб зростав такий вид надходжень членів робітничих родин як споживчий кредит в кооперативних лавках. Його частка в бюджетах робітників становила наприкінці 1923 р. від 0,9% (у працівників комунального господарства) до 6,8% (в металістів), залежно від платоспроможності їх груп (додатки, табл. № 2)⁷. Зростання кредитного обігу прискорила грошова реформа 1924 р., що підвела тверду базу для боргових розрахунків.

До 14% прибутків на початку 1920 р. робітники Харкова отримували за рахунок витрачання грошових заощаджень. Після їх використання, щоб вижити, вони вдавалися до розпродажу домашнього майна й продовольчих запасів. Таким шляхом робітники отримували від 13,6% до 35,5% сімейних надходжень (додатки, табл. № 1). В міру зростання заробітків цей процес уповільнювався, хоча ще на початку 1923 р. прибутки від продажу майна становили від 1,6% (у цукровиків) до 6,8% (в мукомелів) бюджетних ресурсів робітничих родин (додатки, табл. № 2)⁸. Як зазначала статистик І. Дубинська, "тут наявний не продаж майна, вже достатньо розпроданого у голодні роки, а продаж речей, котрі отримувалися на пайок (цукровики) або купувалися в кредит (мукомели)"⁹. Продаж продовольства з запасів як джерело прибутків мав менше значення, ніж продаж речей. За даними бюджетних обстежень робітників Харкова, певну роль він відіграв лише у мукомелів (3,1%) і в цукровиків (1,5%).

Взагалі запозичення із заощаджень та запасів, що формувалися головним чином за рахунок натуральних заготівель із підсобного сільського господарства, залишалося вагомою часткою надходжень виключно у родинах цукровиків (2,5% сукупного прибутку)¹⁰.

Зворотний процес, коли робітничі родини змогли поновити те, що було розпродано або прийшло в непридатність, а також підтримувати запаси одяжного й господарського інвентарю, розпочався через 1,5–2 роки у міру подальшого зростання заробітку та звільнення його від натуральних елементів внаслідок впровадження грошової валюти в роздрібний обіг. У 1925 р. розмір надходжень від продажу майна скоротився до 0,6% і впродовж двох наступних років тримався на тому ж рівні¹¹.

Тимчасові прибутки від приробітків голови та членів родини, котрі не були пов'язані з основною роботою за найманням, становили в 1920 р. лише від 3% до 5,8% їх бюджетів¹². Це були надходження від випадкової поденної роботи, від ремесла, роботи на замовлення й інших промислів. Значення їх, як правило, було обернено пропорційним розміром заробітку

голови родини, котрий покривав основні сімейні потреби. Внаслідок двократного зростання заробітної плати впродовж 1920–1927 рр. частка цих прибутків відповідно зменшилася — до 1,3% бюджету (загальносоюзні дані). Зростання зарплати робітників, зайнятих у фабричному виробництві, звільняло їх від занять кустарними промислами в неробочий час. Однак зменшення питомої ваги додаткових приробітків не супроводжувалося падінням їх абсолютного розміру, який навіть дещо збільшився за відповідний період — з 1,13 руб. до 1,42 руб. (у середньому на всі родини). Це зростання пояснювалося, по-перше, збільшенням приробітків інших членів родин, котрі нерідко не мали постійної роботи за найманням, а, по-друге, — зростанням бюджетів останніх¹³.

Якщо на початку 1920-х рр. особливе значення для поповнення прибутків робітничих сімей мало кустарне виробництво на дозвіллі, то з 1923 р. посилилася роль додаткової роботи за найманням. Розмір надходжень за приробітками став найвищим у сімейному бюджеті робітників комунального господарства, переважно пожежників і двірників, які мали більше часу для підсобних занять¹⁴.

Майже 19% прибутків робітничих родин у 1920 р., за оцінкою деяких дослідників, становили надходження від крадіжок на виробництві, в тому числі сировини для виробництва предметів вжитку та товарообміну¹⁵. Особливо популярним на металургійних підприємствах стало виробництво запальничок (звідси це явище отримало назву "запальничество"), а також відер, ножів, металевих пічок — "буржуйок" — й т. ін.

Оцінюючи ситуацію з крадіжками на підприємствах, російський економіст С. Маслов, котрий перебував з 1921 р. в еміграції, писав: "На вимоги радянської влади, яка закликала грабувати нагробоване, робітники відгукнулися нещадним розграбуванням фабричного майна: сировини, палива, предметів обладнання і фабрикатів, що вироблялися. Крадіжки почалися з перших днів радянської влади і тривали "без передишку" у всі роки радянської влади. З мідних частин вироблялися запальнички, ... із заліза — лампочки, кухонні листи (дека), каструлі, відра; з чавуну — пательні; з передаточних пасів — підошви; зі шкіри і плюшу спальних вагонів — штани, тужурки й т. ін."¹⁶. Крадіжки з кримінального злочину перетворилися на засіб підтримання життя.

Внаслідок порушення традиційної системи постачання міст шляхом торгівлі робітники мали обмінювати на хліб та олію вироблені на дозвіллі або вкрадені на виробництві промислові товари, а також предмети домашнього скарбу, нагромаджені у попередні роки. Не держава годувала місто, а самі городяни "самозабезпечувалися" всупереч продовольчій диктатурі. Якщо до революції обмін кустарних виробів на продовольство, який отримав назву "мішечництво", мав виключно споживчий характер, то

в умовах "воєнного комунізму" він став для багатьох робітників додатковим промислом, а для тих, хто порвав зв'язки з виробництвом, перетворився на постійний бізнес¹⁷. За висновками С. Струмліна, у 1920–1921 рр. такого роду продажі становили в бюджетах робітничих родин від ¼ до 1/3 прибутків. Проте, за підрахунками І. Дубинської, по Харкову вони не перевищували 8,4–22,9% бюджетних надходжень для різних професійних груп робітників (Додатки, табл. № 1).

Підкреслюючи вимушений характер мішечництва, Наркомпрод УСРР М. Владимиров зазначав: "Й дійсно, багато з нас дуже часто опиняються перед питанням: яким чином при сучасних умовах, при нинішніх цінах, при нинішній дефіцитності державного постачання може проіснувати той чи інший громадянин, котрий не бажав бути дрібним торгівцем або просто [бажав] залишитися чесною людиною? Як може радянський службовець, отримуючи 3-4 тис. рублів на місяць, а іноді й менше, проіснувати при ціні на хліб вище 100 руб. [за] фунт, при ціні костюму у декілька десятків тисяч рублів, шаленій вартості прання білизни та інших дрібниць, без котрих, однак, неможливо людське існування"*¹⁸.

Незначну, але вагому в умовах продовольчої кризи частку прибутків становили надходження з присадибних городів. За два роки — з 1918 по 1920 — чисельність фабрично-заводських робітників скоротилася на 1/3. Ті, хто мав можливість, уходили на село або відсиляли туди родини, годуючись продовольством, котре вони привозили звідти. Одночасно сільське господарство проникало у міста: під картоплю розорювалися всі вільні площі дворових ділянок, міські та фабричні землі. Город ставав одним з вагомих елементів прибуткового бюджету. По окремих роках надходження від присадибного господарства становило від 1,6 до 3,5% бюджету.

Переважно займалися сільським господарством низькооплачувані робітники, причому не тільки в селищах, а й у містах. За бюджетними обстеженнями 1925 р., землю сільськогосподарського споживання мали 18,5% робітників. Причому експлуатація земельних ділянок була підпорядкована суцільно інтересам молочного господарства. Середній розмір польового засіву на цих ділянках становив близько 1/4 десятини на господарство. Більша ж частина земельної площі використовувалася під косовицю. Домашню худобу мали 18,5% робітничих родин, а домашню птицю — 22,8%. Городини займали в середньому 0,1 десятини присадибної земельної ділянки робітників. Таким чином, город, корови і кури були

* Згадуються ціни 1919 р.

основою присадибного господарства, а польові посіви — являли собою досить рідкісне явище¹⁹.

До групи надходжень, мало пов'язаних зі збільшенням заробітку, відносилося здавання кімнат та кутків. До 1914 р. цей прибуток грав суттєву роль у робітничих бюджетах, досягаючи у великих містах до 3-4% загальної суми надходжень. Значення цієї прибуткової статті в бюджеті після встановлення радянської влади, навіть в умовах непу, стало менш вагомим. Питома вага надходжень від здачі кімнат і кутків зменшилася у 1926/1927 р. до 0,6%, причому найбільше — у великих містах, де майже все населення проживало в муніципалізованих та відомчих фабрично-заводських будинках. Статистики 1920-х рр., як, наприклад, Г. Поляк, пояснювали це несприятливим впливом нових правових умов, котрі значно звузили можливості здачі житла в оренду. Однак, на нашу думку, більш вагомою є інша причина — житлова криза у містах.

Незважаючи на її загострення, питома вага робітників, які здавали кімнати й кутки в оренду після її дозволу, збільшувалася з року в рік. Зокрема, з 1922 р. по 1926 р. вона зросла більше, ніж у два рази — з 2,8% до 6,9%. Причому частка прибутків у бюджетах робітників, отриманих від оренди житла, завдяки подорожчанню цін на останнє, зросла за відповідний період у два десятки разів — з 0,03% до 0,6%. Внаслідок дефіцитності сімейних бюджетів робітники активно намагалися поповнювати їх навіть за рахунок погіршення власних житлових умов, які були жахливими²⁰.

Значення грошової заробітної плати в прибутках робітників зростало в міру фінансової стабілізації. Зважаючи на галопуючу інфляцію, на початку 1920-х рр. головний акцент було зроблено на продовольчій складовій заробітку, яка видавалася по картках. У 1921 р. грошова частка в зарплаті становила всього 13,8%. Враховуючи крайню обмеженість ресурсів, партійно-державне керівництво виходило з принципу: "забезпечити реальне постачання мінімумом продовольства мінімуму робітників"²¹.

Співвідношення між продовольчим пайком та зарплатою, що склалося восени 1920 р., було у гумористичній формі зображено в одному з паризьких видань у вигляді двох об'яв: "Продається вишукана коробочка для зберігання місячного продовольчого пайку". "Ново! Зручно! Містка тачка з невеликим мотором для перевезення грошей!"²²

У прямій залежності від жалюгідного продовольчого постачання знаходився й рівень продуктивності праці. За розрахунками відомого радянського статистика С. Струмиліна, скорочення продовольчого пайку на 30% мало призводити до падіння продуктивності праці до нуля²³. Система карткового постачання, котра існувала в Україні до жовтня 1921 р., не забезпечувала прожиткового мінімуму. Робітники та службовці

отримували за картками лише чверть продуктів, які споживали, а решту їх були вимушені купувати за спекулятивними цінами на ринку²⁴. Зважаючи на це, Струмилін писав, "що загалом й у цілому наш пролетаріат працює навіть краще, ніж йому дозволяє його харчування, працює за рахунок своїх запасів здоров'я, працює, поступово виснажуючи свій організм"²⁵.

Заробітна плата не відповідала прожитковому мінімуму і до того ж мала зрівняльний характер, тобто не відігравала ролі регулятора праці. 35-розрядна тарифна сітка, що існувала, зводила нанівець різницю в оплаті кваліфікованих та некваліфікованих робітників. Так, в оплаті 12-го й 4-го розрядів у травні 1921 р. вона становила лише 2%.

Незадоволення робітників викликав і безлад у діяльності тарифних органів. У звіті Південбюро ВЦРПС за 1921 р. повідомлялося, що вони в окремих містах, повітах та навіть на підприємствах встановлювали тарифну сітку за власним розсудом. Так, у Черкасах було введено таку преміальну систему, за котрою заробіток допускався до 100 тис. руб. (у держзнаках) на місяць, у той час як у Білій Церкві спостерігалася інша крайність — він не перевищував 14-18 тис. руб.²⁶

Стерпні умови фінансування промислових підприємств передбачалося створити за рахунок денационалізації дрібних і середніх та шляхом переведення державних заводів і фабрик на господарський розрахунок²⁷.

Перехідною формою від зрівнялівки до оплати за працюю стала оплата, декретована постановою РНК РСФРР від 7 квітня 1921 р. "Про натуральне преміювання робітників" продуктами власного виробництва, котрі відраховувалися до фонду преміювання в розмірах, що визначалися результатами роботи підприємств²⁸. До 1921 р. це преміювання здійснювалося з державного натурального фонду без врахування трудових затрат.

З червня 1921 р. державні підприємства почали переводитися на так зване колективне постачання. Суть його полягала у том, що вони тепер могли отримувати гарантований грошовий та натуральний фонд зарплати в обсязі, пропорційному виконанню виробничої програми. Причому його розмір не зменшувався у разі скорочення штатів, щоправда, за умови збереження існуючої продуктивності праці. Колективне постачання вводилося насамперед на великих, найбільш важливих для країни підприємствах.

Етапним став декрет РНК РСФРР "Основні положення з тарифного питання" від 10 вересня 1921 р.,²⁹ згідно з яким у суму заробітної плати включалися всі види постачання робітників (грошова оплата, квартира, комунальні послуги, спецодяг, витрати на культурне обслуговування й т. ін.), а її розміри визначалися виключно їх виробничими показниками.

Гарантований мінімум зарплати встановлювався цим декретом залежно від місцевих умов — вартості так званого бюджетного набору Держплану*, а також народногосподарського значення галузей промисловості, наявності державних ресурсів, кількості підприємств та робітників.

Однак через продовольчу кризу встановлений мінімум не дотримувався. В 1921/1922 р. план колективного постачання промислових підприємств вдалося виконати по хлібу на 64%, по цукру — на 82%, по м'ясу — на 52% та по крупах — на 43%³⁰, що викликало незадоволення й страйки робітників.

У таких умовах на держпостачанні було залишено трудові колективи найбільш важливих заводів металургії, машинобудування, паливної, воєнної промисловості та транспорту. Значну частину держпідприємств, головним чином легкої й харчової промисловості, в результаті її трестування було знято з держпостачання і переведено на господарський розрахунок. Декларуючи перехід на ринкові стосунки, держава тим не менш контролювала заробітну плату робітників у трестованій промисловості та за рахунок збільшення відрахувань із прибуткових підприємств намагалася забезпечити приблизно однаковий рівень їх зарплати по всіх групах індустрії. Особлива увага приділялася оплаті праці на приватних й орендних підприємствах.

Завдяки вжитим заходам з 1922 р. розпочалося зростання ролі заробітної плати в бюджетах робітників. За півтора року впродовж 1921 — першої половини 1922 р. — номінальна заробітна плата в радянських грошових знаках підвищилася в 26 тисяч разів, хоча реальне зростання її становило лише 14-кратне збільшення. Однак порівняно з 1913 р. середня зарплата в середині 1922 р. досягла лише 15%³¹. При цьому швидко зростала грошова частка останньої, котра до кінця 1922 р. у середньому становила вже 81,1%, а в 1925 р. наблизилася до довоєнного рівня, який становив 93% прибутків робітничих сімей³² (додатки, табл. № 3)³³.

До січня 1923 р. було ліквідовано зрівнялівку в оплаті праці робітників різної кваліфікації, а також зменшено натуральну частку у заробітній платі з 55% до 18,8% (Додатки, табл. № 4)³⁴.

До кінця 1923 р. частка натурального заробітку зменшувалася в робітників Харкова (залежно від характеру виробництва) у такій

* "Бюджетний набір Держплану" — мінімальна місячна норма споживання дорослими робітниками важливих харчових продуктів, промислових товарів, а також користування культурно-просвітницькими та комунальними послугами. Враховував ціни державної, кооперативної й приватної торгівлі відповідно до їх ролі в бюджеті робітників.

пропорції: в металістів — до 1,6%, у кондитерів, — до 2,3%, в мукомелів — до 5,4%, а у тютюників — до 14,5%. Проте в цукровиків вона залишалася на рівні 34,9%, а у комунальників — 26,2%. Висока натуралізація заробітної плати у цукровиків зумовлювалася зарахуванням до суми їхнього заробітку з наступним вирахуванням при видачі зарплати витрат на користування житлом та його опалення, а також на харчування в їдальнях радгоспів. У комунальників високий відсоток натуральної складової пояснювався зарахуванням до заробітку витрат на спецодяг (водії трамваїв, пожежники), а в двірників — за користування житлом та за його опалення.

Частка натуральних надходжень до сімейного бюджету за рахунок покупок речей у кредит і завдяки заготівлям продуктів про запас із власного господарства була ще більшою, становлячи 41,4% — цукровиків, 26,2% — у комунальних робітників, 24,1% — в тютюників, 19,8% — у мукомелів, 16,8% — в кондитерів та 10,6% — у металістів³⁵.

Однак реального підвищення життєвого рівня не спостерігалось. В той час було поновлено платність комунальних послуг, котрі раніше оплачувалися підприємствами або закладами, на котрих працювали наймані працівники. Крім того, суттєво зросли ціни на сільсько-господарські товари, які вдвічі випереджали грошову емісію³⁶. Як зазначав С. Струмилін, "суттєво змінилися лише форми оплати праці, а не її розміри". За його розрахунками, реальна заробітна плата робітників зросла впродовж першої половини 1922 р. з 2 руб. 2 коп. до 3 руб. 23 коп. (за довоєнним курсом рубля), тобто на 41,8%, але середньостатистична довоєнна становила 22 руб. Номінальний рівень зарплати за той час зріс у п'ять разів — з 3 млн. 160 тис. 330 руб. до 16 млн. 460 тис. руб.³⁷

У грудні 1922 р. реальна заробітна плата становила вже 48% від рівня 1913 р. З наступного 1923 р. вона знову зайняла провідне місце у прибутках робітничих родин³⁸.

Завдяки тарифікації заробітної плати вдалося поновити диференціацію її залежно від кваліфікації робітників. Уже в другій половині 1921 р. середня зарплата висококваліфікованих була на 73% вище, ніж у некваліфікованих. У першій половині 1922 р. таке перевищення сягнуло майже 250%. Ця різниця була такою ж, як й у 1917 р.³⁹ Однак зберігалось відставання рівня оплати праці у важкій промисловості від легкої. Так, на початку 1923 р. середній місячний заробіток на металургійних підприємствах дорівнював 11 товарним руб., а на харчових — 17⁴⁰.

Незадоволення робітників викликала невідповідність заробітної плати рівню кваліфікації в різних галузях промисловості. Децентралізація тарифної роботи, проведена у 1921–1923 рр. із метою захисту прибутків пролетарів від фінансово-економічних катаклізмів, зважаючи на різні економічні

можливості підприємств, зумовила різнобій в оплаті праці робітників різних галузей промисловості. Причому збільшення останньої відбувалося переважно в тих галузях, у котрих рівень її і без того був порівняно високий. Тобто розрив у співвідношенні зарплат фактично не змінювався.

Розмір заробітної плати голови сім'ї різко коливався у різних галузях виробництва, становлячи у листопаді 1923 р. в середньому по УСРР із розрахунку на одного члена робітничої родини від 5 руб. 75 коп. у кондитерів до 15 руб. 62 коп. у друкарів. Найвищим розмір сукупних прибутків був у друкарів — 18 руб. 42 коп., а найменшим у хіміків — 10 руб. 42 коп. У кондитерів важливу роль у поповненні сімейного бюджету відігравали заробітки інших членів родини, а також надходження, джерела яких не з'ясовані. Мабуть, це були крадіжки на виробництві. На другому місці за чисельністю прибутків перебували гірники⁴¹.

Дещо іншою була ієрархія матеріальної забезпеченості робітників великих міст. Так, у Харкові найвищими були заробітки в тютюнників (15 руб. 70 коп.), мукомелів (15 руб. 62 коп.) та робітників комунального господарства (15 руб. 53 коп.), а найнижчими — у кондитерів (11 руб. 50 коп.) і цукровиків (11 руб. 93 коп.). До першої групи наближалися заробітки металістів, середній рівень котрих становив 14 руб. 5 коп.⁴²

До категорії низькооплачуваних робітників належали залізничники й водники, зарплата яких наприкінці 1923 р. була в 1,5 рази меншою, ніж у металістів, та в 4 рази — ніж у текстильників, що призводило до крадіжок і хабарництва на транспорті. Невипадково бюджетне обстеження зафіксувало п'ятикратне перевищення прибутків над заробітною платою по всіх групах транспортників, починаючи з чорноробів та закінчуючи начальством. Цілком очевидно, що цей дефіцит покривався головним чином за рахунок хабарів і крадіжок⁴³.

Рівень матеріального забезпечення робітників був відчутно нижчим, ніж у службовців. Середній розмір сукупних прибутків робітничих родин, що становив на листопад 1923 р. 14 руб. 49 коп., був меншим на чверть порівняно з останніми, а середній розмір заробітної плати, котрий дорівнював 11 руб. 22 коп. — відповідно майже на третину. Середній розмір надходжень родин службовців становив 20 руб. 41 коп., а зарплати — 15 руб. 54 коп.⁴⁴

В кращому становищі перебували робітники приватних підприємств. Окрім заробітної плати, наближеної до прожиткового мінімуму, їм видавався певний відсоток від отриманого прибутку. Турбуючись про добробут працівників, підприємці тим самим зацікавлювали їх у розвитку виробництва⁴⁵.

З 1923 р., згідно з індустріальними пріоритетами, почала проводитися політика вирівнювання розмірів оплати праці працівників легкої

промисловості, що випереджала середній рівень по всіх її галузях, та важкої, котра відставала від нього. Це здійснювалося шляхом переважаючого збільшення зарплати працівників останньої. Середня зарплата робітників і службовців України збільшилася на 28%, а у металургів — удвічі, а хіміків — 5,5 рази⁴⁶.

Для усунення розбіжностей у тарифних ставках на окремих підприємствах було запроваджено єдиний тариф для робітників і службовців відповідно до 17-розрядної сітки з розривом в оплаті праці крайніх розрядів у співвідношенні 1 до 5. Розмір тарифних ставок у різних виробництвах визначався з урахуванням цінності робочої сили на ринку праці, а також умов останньої⁴⁷. До початку 1924 р. розрив в оплаті праці у важкій та легкій промисловості дещо скоротився, однак ще не був однаковим. Якщо в легкій індустрії вдалося досягти її 100% довоєнного рівня, то у гірників — 68,12%, в металістів — 55,34, а у хіміків — 53,2%⁴⁸.

Показники динаміки заробітної плати і продуктивності праці у перші повоєнні роки засвідчують, що темпи зростання оплати праці стабільно обганяли збільшення її продуктивності. Однак частка витрат на оплату праці в собівартості продукції порівняно з довоєнним часом, особливо на підприємствах важкої промисловості, зменшилася, а витрати на утримання апарату, паливо та сировину навпаки зросли. Зокрема, на підприємствах тресту "Хімвугілля" в 1922/23 р. організаційні витрати сягали третини загальної суми накладних витрат, а на гуральнях "Укрдержспирту" — на третину (з 25% до 42%) зросли витрати на матеріали. Через низьку оплату праці кваліфіковані робітники звільнялися з роботи у пошуках кращої оплати праці, а малокваліфіковані, що не мали перспективи іншого працевлаштування, працювали "спустивши рукава". Щоб покрити дефіцит кваліфікованої робочої сили штат підприємств формувався зі значним надлишком некваліфікованих робітників⁴⁹.

До весни 1924 р. можливості підвищення реальної оплати праці обмежувалися безперервним знеціненням грошей. Так, тільки з 1 січня по вересень 1923 р. курс радзнаку впав на 74%. В останні місяці року агонія посилилась й досягла апогею у січні — лютому 1924 р. За перші два місяці того року інфляція досягла 227,7% (Додатки, таблиця №5)⁵⁰.

За швидких темпів інфляції робітники суттєво втрачали в зарплаті, особливо при її затримках. Несвоєчасна виплата останньої, зумовлена дефіцитом обігових коштів внаслідок порушення комерційного принципу у стосунках між промисловістю і державою, зводила нанівець прогресивні форми оплати праці, в тому числі перехід на відрядну та акордну, а також регулярне преміювання. Державні органи щомісячно виплачували робітникам не більше 2/3 або 4/5 належної їм заробітної плати⁵¹. Тим часом затримка її на місяць упродовж осені 1922 р. й на початку 1923 р., знижувала її

купівельну спроможність на 15–20%⁵². За даними ЦСУ УСРР, затримки у виплаті зарплати сягали в середньому по Україні впродовж січня — жовтня 1923 р. від 12 до 26 днів, скоротившись у грудні до 2 днів⁵³.

Розрив між нарахуванням заробітної плати і часом її виплати був найтривалішим у гірників, хіміків та металістів (Додатки, табл. №6)⁵⁴. За розрахунками М. Буяновера, для робітників кам'яновугільної промисловості втрати на курсі карбованця внаслідок несвоєчасної виплати зарплати зменшували її реальний рівень порівняно з номінальним на 20%. Тільки починаючи з четвертого кварталу 1923 р., заробіток робітників набув певної видимої стабільності⁵⁵.

Зважаючи на знецінення грошової маси, з вересня 1922 р. зарплата почала виплачуватися в товарних рублях*. Перехід до такого нарахування заробітної плати в товарних рублях дозволив у певних межах гарантувати забезпечення прожиткового мінімуму, однак у цілому він не стабілізував ситуацію. Дефіцит матеріального стимулювання праці поповнювався моральними заохоченнями.

Негативний вплив на рівень зарплати мала криза збуту промислової продукції, що вибухнула восени 1923 р. Вона ввійшла до історії під назвою "ножиці цін", коли останні на промислові товари різко зросли, виявившись недоступними для селян, які продавали свою продукцію по занижених цінах. Внаслідок цього на підприємствах відбувалося затоварювання продукції й вони перестали купувати необхідну для виробництва сировину і позбулися можливості виплачувати зарплату. В результаті, незважаючи на збільшення номінальної заробітної плати за рік в індустрії на 28%, її реальний рівень восени 1923 р. знизився⁵⁶.

Для подолання кризи збуту потрібно було державне втручання, котре вилізло у директивне зниження цін на продукцію промисловості. Це нормалізувало ринкові стосунки на певному етапі, але не стабілізувало ситуацію в цілому. Зростання цін та деяке падіння внаслідок цього реальної заробітної плати пом'якшило широке застосування відрядності, розширення у деяких виробництвах тарифної сітки⁵⁷.

На зменшення прибутків родин робітників впливало не тільки невпинне зростання цін на товари першої необхідності, а також їх дефіцит. Кількість грошей в обігу з 1922 по 1925 рр. збільшилася у

* Товарний рубль — умовна одиниця, що застосовувалася для обрахування вартості "бюджетного набору Держплану" в 1921–1924 рр. Його вартість у радянських знаках визначалася, виходячи з індексу зростання цін на товари бюджетного набору, порівняно з рівнем 1913 р.

12 разів, тоді як товарна маса — тільки в 2,5-3 рази⁵⁸. Підвищення роздрібних цін було закономірним відбитком інфляційних процесів в економіці країни, коли основним джерелом капіталовкладень виступала грошова емісія.

Ключове значення для оздоровлення фінансової системи мала грошова реформа 1922–1924 рр. Внаслідок її здійснення головною валютою країни став червінець (золотий карбованець), котрий усунув з обігу повністю знецінену масу паперових грошових знаків — так званих радзнаків. Золотий карбованець створив умови для прискорення відбудовних процесів у народному господарстві, підвищення ефективності виробництва, нормалізації ринкових відносин, які забезпечили матеріальну основу для збільшення заробітної плати.

Курс золотого карбованця у 1924 р. не був стабільним. Щоправда, в перші місяці після початку обміну паперових радзнаків на червінці (з травня 1924 р.), розпочалося швидке зміцнення їх курсу, що дало підстави для райдужних надій. Однак стабільність курсу золотого карбованця виявилася нетривалою. Її підірвав недорід 1924 р., внаслідок котрого розпочалося стрімке зростання цін на хліб й відповідне збільшення вартості бюджетного набору. До 1 серпня купівельна спроможність червінця впала до 63,7% й становила 39,4 коп. Зростання хлібних цін вдалося призупинити у тому ж місяці завдяки проведенню відповідних інтервенцій до неврожайних районів⁵⁹.

Дані про курс червінця наприкінці 1924 р. нами не з'ясовано. З праць радянського історика Г. Діденка відомо, що у той період спостерігалися затримки в постачанні зерном Донбасу, які спричинили підвищення цін на борошно, що роздуло ціни на інші продукти, внаслідок чого вартість товарного карбованця знизилася. Показники цього падіння автором не наводяться⁶⁰.

У 1925 р. стабільності червінця, врешті решт, було досягнуто. За даними офіційної статистики, уряду наприкінці року вдалося поновити довоєнний рівень зарплати робітників⁶¹. Однак у металургійній та вугільній промисловості цього не вдалося зробити⁶².

Для того щоб переведення нарахування заробітної плати з бюджетних рублів у червінці не знизило її реального рівня, передбачалося впровадження системи територіальних поясів. Згідно з постановою Ради праці та оборони (РПО), ухваленою в лютому 1924 р., визначалися три пояси, за котрими мала нараховуватися зарплата: перший — столиці й найбільші промислові центри; другий — райони середнього рівня цін; третій — райони низького їх рівня. До першого в УСРР було зараховано Харків і Катеринослав: до другого — Одесу, Миколаїв, а також Донецьку, Харківську та Катеринославську губернії; до третього — всі інші міста й губернії. Причому на початку місця належало встановлювати місцеву

вартість бюджетного набору у твердій валюті, після чого в другій половині його нараховувати надбавку на дорожнечу.

Постанова РПО визначала тверді паритети, на основі яких мало відбуватися переведення товарних рублів у тверду валюту: для першого поясу — 1 товарний рубль до 1 руб. 50 коп. у твердій валюті, для другого відповідно — 1 руб. 30 коп. і для третього в рівнозначному еквіваленті — 1 до 1⁶³.

У 1925/26 р. вперше за роки непу підвищення заробітної плати відбулося не за рахунок збільшення грошової маси, а завдяки зростанню продуктивності праці⁶⁴, що скасувало потребу поповнення бюджету за рахунок друкування грошей.

Одночасно було проведено тарифну реформу, яка зменшила відмінності в оплаті праці робітників залежно від кваліфікації (Додатки, табл. № 7)⁶⁵ та дещо скоротила різницю у заробітках працівників однакової кваліфікації й спеціалізації на підприємствах різних галузей промисловості. Це досягалося, по-перше, шляхом включення до тарифних ставок приробітків, які складали значну частину заробітної плати висококваліфікованих робітників, а, по-друге, завдяки забороні заводоуправлінням змінювати тарифні розряди відповідно з новими тарифними сітками*. Тим часом, до кінця 1926 р., не існувало жодної галузі промисловості або підприємства, де б принципи оплати відповідно до тарифної сітки не були порушені. Надвишки до них, за даними ВЦРПС, досягали велетенських розмірів — близько 63%, а разом із відрядними приробітками — 103%⁶⁶

Нова система оплати праці, що "очищала" зарплату від різних нашарувань і посилювала її роль як стимулятора до підвищення продуктивності праці, тим не менше викликала незадоволення кадрових робітників. Це пояснювалося тим, що останні мали високі приробітки⁶⁷.

Після запровадження нових тарифів на окремих виробництвах відбулося зниження зарплати кваліфікованих робітників, причому значне. Так, у металургійних майстернях в Олександрівську ковалі почали отримувати її в середньому на 43% менше, котельники — на 22%, пічники — на 38%. Щоправда, в середньому по українській промисловості пересічна номінальна зарплата зросла по легкій промисловості на 6,2%, а у важкій — до 108,5%.

Найбільш високими були заробітки на підприємствах, що займали монопольне становище. Вони мали право на великі відрахування до фонду заробітної плати. Практика пільгового кредитування заводів, не пов'язана

* Нова тарифна реформа передбачала заміну універсальної 17-ти розрядної тарифної сітки чотирма 8-ми розрядними по окремих галузях промисловості.

з показниками їх господарської діяльності, також надавала можливість збільшувати заробітну плату. Відносне та абсолютне зростання її, спостерігалось на багатьох підприємствах республіки. Держава поставила заробітки на достатньо міцну основу. Однак їх розміри не було доведено до життєво необхідного рівня. В 1926–1928 рр. уряд неодноразово відхилив ідею підвищення заробітної плати, здійснення якої неодноразово призвело б до відмови від твердої валюти⁶⁸.

Посилення напруженості сімейного бюджету, котре, звичайно, засвідчує погіршення життєвого рівня робітників, характеризують дані про зменшення частки зарплати серед сукупних прибутків їх і збільшення так званих інших надходжень (окрім компенсацій по соціальному страхуванню). За даними І. Дубинської, за 1925–1927 рр. питома вага заробітків у бюджетах робітників зменшилася з 80,6% до 78%, причому найбільше — за рахунок зарплати голови родини, прибутків від соціального страхування та забезпечення — з 5,5% до 5,2%, у той час як частка інших надходжень збільшилася з 7,5 до 10,2% (Додатки, табл. № 8)⁶⁹.

Серед інших прибутків зростала роль приробітків голови родини та решти її членів, позик зі збережень минулих років, а ще більше — у приватних осіб, найменше — від здавання житлової площі в оренду. Частка надходжень за рахунок продажу речей залишалася незмінною, у той час як від праці на власних городах навіть зменшилася (Додатки, табл. № 9)⁷⁰.

Ми не маємо даних бюджетних обстежень робітничих родин у 1928 р. Проте за відомостями про співвідношення темпів зростання цін і заробітної плати з'ясовується погіршення матеріальних умов робітників. Незважаючи на зростання останньої за дев'ять місяців 1928/29 р. на 8,2% (при плановому завданні 7,4%) — з 79 руб. 34 коп. до 74 руб. 99 коп. (у червінцях), відбулося реальне зменшення її розміру на 6,3%. Це зумовлювалося стрімким підвищенням цін на сільськогосподарську продукцію внаслідок неврожаю 1927 р.⁷¹

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що найбільш низькі прибутки робітники мали у період економічної кризи й голоду 1921 — першої половини 1923 р. Зарплата не мала у той час основного призначення — регулятора праці. Запровадження госпрозрахунку у виробничу діяльність підприємств сприяло зростанню фондів заробітної плати, однак спричинило різнобій в оплаті праці. До 1924 р. спостерігалось стрімке зростання розмірів зарплати робітників, але внаслідок гіперінфляції вона швидко знецінювалася. Спроба індексації шляхом обрахування зарплати в бюджетних рублях (відповідно до вартості бюджетного набору) не увінчалась успіхом через постійні затримки в її виплаті. Проблему інфляції вдалося розв'язати лише у 1924 р. після введення твердої грошової одиниці — "червінця". Надалі для попередження

інфляційних процесів здійснювалося утримання зростання номінальної зарплати. Виняток становив 1926 р., коли робітникам вдалося домогтись її збільшення відповідно до підвищення продуктивності праці. За даними російського історика О. Лапшиної, темпи зростання номінальної заробітної плати у Нижегородській губернії РСФРР у 1924–1926 рр. не встигали за подорожчанням вартості бюджетного набору, що призводило до падіння її реального рівня⁷². Нами аналогічні показники щодо УСРР не виявлено. За розрахунками українських статистиків з 1922 р. спостерігалось постійне збільшення номінальної та реальної зарплати робітників. Довоєнного рівня її, за середньостатистичними показниками, що узагальнюють дані по всіх галузях економіки, в основному вдалося досягти у середині 1920-х рр. Проте це не стосувалося металургійної й вугільної промисловості, де у довоєнні часи був найвищий рівень оплати праці, котрий не було поновлено навіть у 1926/27 р. Тим часом, робітники, зайняті в цих галузях виробництва, становили чверть усієї їх кількості. За даними бюджетних обстежень, невпинно зростали і прибутки робітничих родин. Щоправда їм суперечили відомості, отримані під час останніх, про збільшення частки так званих "інших прибутків", що надходили до родин робітників, окрім зарплати та допомоги по соціальному страхуванню. Вони, звичайно, характеризували напруженість бюджету, яка вникала в періоди погіршення матеріальних умов життя.

Д о д а т к и

Таблиця № 1

Прибутки сімейних бюджетів робітників Харкова (лютий 1920 р.)

Бюджетні групи	На одного члена родини в рублях на місяць			% заробітку до інших надходжень	Розподіл інших прибутків у % до заробітку.							
	Заробіток	Інші надходження	Сукупний прибуток		Заощадження	Від продажу майна	Зайнято в борг	Від оренди житла	Випадкові прибутки (торгівля та ін.)	Допомога	Від нахлібників	Приробітки й ін.
Самотні	3949	4163	8112	105,4	14,1	13,6	37,9	–	22,9	11,1	–	5,8
Сімейні	2124	2025	4149	95,3	14,1	35,5	26,6	1,4	8,4	4,5	1,8	3,0

Таблиця № 2

Прибутки сімейних бюджетів робітників Харкова наприкінці 1923 р.

Стаття прибутку	Групи робітничих родин за професією їх голів					
	металісти	конди-тери	тютюн-ники	муко-мели	цукро-вики	комуналь-ники
Зарплата голови родини	75,7	55,8	68,9	63,1	71,7	68,4
Інші прибутки голови	1,8	1,4	3,1	3,1	0,9	7,6
Зарплата членів родини	7,9	15,8	9,2	2,7	2,2	5,7
Інші прибутки членів родини	2,2	2,8	1,2	2,5	0,4	3,5
Продаж продуктів власного виробництва	—	—	—	—	2,5	1,7
Продаж речей	4,5	5,4	2,5	6,8	1,6	5,8
Продаж продовольства із запасів	0,1	0,8	—	3,1	1,5	0,1
Позичено	3,3	—	3,2	2,5	4,2	4,3
Кредит	2,7	6,8	9,2	14,1	1,5	0,9
Від оренди житла	0,1	—	—	—	—	0,2
За "стіл" від нахлібників	—	3,0	—	0,7	—	0,1
Повернення боргів	0,4	—	—	0,2	0,4	0,3
Від громадських організацій	0,6	4,4	—	0,8	0	0,1
Допомога рідних	0,7	0,3	2,7	0,1	0,1	1,0
Інші надходження	—	—	—	0,2	0,3	0,3
Нез'ясовані прибутки	—	—	—	0,1	0,3	0,3
Із заощаджень	—	3,5	—	—	12,4	—
Загальний прибуток	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця № 3

Частка заробітної плати у прибутковому бюджеті робітників УСРР за 1920–1927 рр.

% заробітної плати в прибутках сімейних робітників	Дата бюджетного обстеження					
	лютий 1920 р.	грудень 1922 р.	листопад 1923 р.	листопад 1924 р.	листопад 1925 р.	листопад 1926 р.
	41,3%	81,1%	85,0%	78,7%	84,5%	91,3%

Таблиця № 4

% натуральної частини у загальній сумі заробітної плати робітників УСРР за 1922–1926 рр.

Перше 1922 р.	півріччя	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.
55%		38,7%	18,8%	6,4%	2,7%	2,4%

Таблиця № 5

Зростання цін на товари першої необхідності в УСРР у 1923 р. – лютому 1924 р. (у %).

I кварт. 1923 р.	II кварт. 1923 р.	III кварт. 1923 р.	VI кварт. 1923 р.	Лютий — січень 1924 р.
27,2%	43,8%	74,7%	122,5%	227,2%

Таблиця № 6

Затримка в виплаті заробітної плати робітників різних галузей промисловості УСРР в 1923 р. (в днях)

Гірники	Металісти	Хіміки	Текстильники	Харчовики	Цукровики	Шкіряники	Друкарі	Деревообробники	Кравці	Інші
43	23	34	15	3	13	11	17	18	4	29

Таблиця № 7

Динаміка пересічних реальних щорічних заробітків промислових робітників УСРР у 1922–1927 рр. у руб.

Виробництва	Роки					
	1922	1923	1924	1925	1926	1927
Добування й обробка мінералів	34,6	58,4	61,7	75,9	91,4	101,5
Кам'яновугільна	40,1	57,9	65,5	72,9	87,2	101,8
Залізорудна	20,1	40,8	51,0	72,8	93,0	100,6
Металургійна	28,8	44,2	53,2	73,3	89,5	102,5
Машинобудівна	25,5	44,7	53,8	74,5	89,0	103,3
Хімічна	28,4	44,0	57,2	74,0	87,4	105,0
Млинарська	52,1	67,7	75,8	83,9	94,3	103,2
Цукрова	33,2	48,2	64,8	80,8	94,5	105,2
Обробка конопель	44,8	75,6	73,4	78,8	84,7	102,6
Паперова	27,6	58,5	67,3	81,8	97,6	103,2
Поліграфічна	32,2	72,5	79,8	95,5	95,1	103,6
По всіх виробництвах вкл. незазначені	34,9	54,4	62,7	76,5	89,4	102,9

Таблиця № 8

Структура прибуткового бюджету родин робітників УСРР (у%) за 1925–1927 рр.

Статті прибутку	Роки		
	1925 р.	1926 р.	1927 р.
Зарплата голови родини	80,6	77,8	78,0
Зарплата інших членів родини	6,4	8,9	6,6
Сукупний заробіток всіх членів родини	87,0	86,7	84,6
Соціальне страхування та забезпечення	5,5	4,4	5,2
Всього заробітків та соціальної допомоги	92,5	91,0	89,8
Інші надходження	7,5	9,0	10,2
Сукупний прибуток	100,0	100,0	100,0

Таблиця № 9
Структура інших надходжень бюджетів робітничих родин УСРР у
1925–1927 рр. (в черв. руб.)

Статті прибутку	Роки		
	1925 р.	1926 р.	1927 р.
Приробітки та інші прибутки голови родини	4,44	17,16	12,12
Приробітки й інші прибутки членів родини	8,64	12,0	16,92
Продаж речей	7,08	8,52	7,32
Від оренди житлової площі	10,56	12,0	11,16
Допомога громадських організацій	2,28	2,88	2,52
Допомога приватних осіб	6,36	10,92	6,60
Заборгованість до кас взаємодопомоги	—	2,04	3,00
Заборгованість приватним особам	1,68	3,84	10,80
Від городів	11,28	13,20	6,36
Взято із збережень	8,16	10,32	28,20
Інші	15,60	23,64	35,88
Всього	76,08	116,52	140,88

¹ Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года // Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 1. — М., август 1920 г. — С. 78; *її ж.* Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года — // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 32-40; *її ж.* Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 года // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 2. — С. 18-22; *її ж.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — Х., 1928. Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — Х., 1928. — С. 76; *його ж.* Материальное положение донецкий рабочих в 1923/1924 г. // Статистика труда в Донбассе. — Б.М., 1924. — Вып. 1. — С. 14-20; Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 1. — Х., 1920; Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 2. — Х., 1920; Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 3. — Х., 1923; Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 4, Х., 1923; Липкеc І. Б. Річні бюджети робітників м. Києва в 1926–1927 рр. // Статистичний бюлетень Київського статбюро. — Вып. XIII. — К., 1928; Годовые бюджеты киевских рабочих. 1925–1926 гг. — К., 1926.

² Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). — К., 1963; Слущкий А. Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики. — К., 1963; Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). — Х., 1971.

- ³ Поляк Г. Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. // Бюджеты рабочих и служащих. — Вып. 1. — М., 1929. — С. 19.
- ⁴ Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года. — С. 78.
- ⁵ Поляк Г. Указ. соч. — С. 19.
- ⁶ Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года. — С. 78.
- ⁷ Дубинская И. Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 г. — С. 19.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Там же. — С. 20.
- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ Поляк Г. Указ. соч. — С. 22.
- ¹² Там же. — С. 15.
- ¹³ Там же. — С. 21.
- ¹⁴ Там же. — С. 20.
- ¹⁵ Лаврентьев Вл. Заработная плата в России прежде и теперь (при капитализме и при диктатуре пролетариата). — Изд. 2. — М., 1926. — С. 92. — С. 74.
- ¹⁶ Маслов С. С. Россия после четырех лет революции. — Т. 2. — Париж, 1922. — С. 19.
- ¹⁷ Ильехов А. А. Жизнь в эпоху перемен: материальное положение городских жителей в годы революции гражданской войны. — М., 2007. — С. 133–134.
- ¹⁸ Владимиров М. Мещочничество и его социально-политическое отражение. — Харьков, 1920. — С. 13.
- ¹⁹ Поляк Г. Указ. соч. — С. 23.
- ²⁰ Там же. — С. 26.
- ²¹ Ленин В. И. Полн. сбор. соч. — Т. 43. — С. 293.
- ²² Цит. по: Борисова Л. В. Трудовые отношения в Советской России (1918–1924 гг.). — М., 2006. — С. 27.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Статистика Украины: Питание населения Украины зимой 1921–1922 гг.: Серия 5, Статистика обмена, распределения и потребления. — № 26. — Т. 1. — Вып. 1. — С. XV.
- ²⁵ Струмилин С. Г. Кризис недопроизводства рабочей силы // Экономическая жизнь. — М., 1921. — 9 октября.
- ²⁶ Диденко Г. Д. Указ. соч. — С. 218.
- ²⁷ Лашина О. Е. Материальное обеспечение рабочих промтоварами в годы нэпа (на материалах Нижегородской и Вятской губерний). — Автореферат дис. ... канд. ист. наук // Нижегородский ун-т. — Нижний Новгород, 2002. — С. 14.
- ²⁸ Известия ВЦИК. — М., 1921. — 11 апреля.
- ²⁹ Там же. — 12 сентября.
- ³⁰ Колесников Б. Нариси з історії профспілкового руху на Україні. — Х., 1927. — С. 160.
- ³¹ Струмилин С. Г. Заработная плата в русской промышленности за 1913–1923 гг. // На новых путях. Итоги новой экономической политики. — М. — Ленинград, 1925. — С. 98.
- ³² Ильинский В. Бюджеты рабочих СССР в 1922–1926 годах // Антология социально-экономической мысли в России 20–30-е годы XX века. — М., 2001. — С. 484, 480.
- ³³ Дубинская И. Бюджеті робочих семей на Україні в 1925–27 гг. — С.32.
- ³⁴ Бяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 76.
- ³⁵ Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года. — С. 20.
- ³⁶ Колесников Б. Вказ. праця. — С. 160.
- ³⁷ Струмилин С. Г. Заработная плата в русской промышленности за 1913–1923 гг. — С. 113.

- ³⁸ Поляк Г. Бюджет рабочего в 1922-1926 гг. // Экономическое обозрение. — М., — Октябрь 1927. — С. 174.
- ³⁹ Там же. — С. 114.
- ⁴⁰ Диденко Г. Д. Указ. соч. — С. 232.
- ⁴¹ Дубинская И. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года. — С. 33.
- ⁴² И. Д. Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 года. — С. 19.
- ⁴³ Борисова Л. В. Указ. соч. — С. 170.
- ⁴⁴ Дубинская И. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года. — С. 33.
- ⁴⁵ Див.: Фролов А. Работа партии на частных предприятиях. — Х., 1927. — С. 13.
- ⁴⁶ Дубинская И. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года. — С. 33.
- ⁴⁷ Хроника. Тарифы // Вестник профдвижения Украины. — 1923. — №4. — С. 123.
- ⁴⁸ Диденко Г. Д. Вказ. праця. — С. 239.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1729. — Арк. 131-133.
- ⁵⁰ Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 14.
- ⁵¹ Колесников Б. Вказ. праця. — С. 166.
- ⁵² Вестник труда. — М., — 1922. — № 11-12. — С. 30.
- ⁵³ Труд в промышленных заведениях Украины в 1923 г. // Статистика Украины. — Х., 1925. — № 58. — С. XIV.
- ⁵⁴ Отчет Южбюро ВЦСПС ко второму съезду профсоюзов Украины. — Х., 1924. — С. 101.
- ⁵⁵ Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 77.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1811. — Арк. 35.
- ⁵⁷ Рыков А. И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 229, 425.
- ⁵⁸ Сокольников Г. Я. Финансовая политика революции. — Т. 3. — М, 1928. — С. 39.
- ⁵⁹ Статистика труда в Донбассе. — Бахмут, 1924. — № 1. — С. 15.
- ⁶⁰ Диденко Г. Д. Указ. соч. — С. 259.
- ⁶¹ Труд в СССР: Статистический справочник за 1924-1925 гг. — М., 1926. — С. 88.
- ⁶² Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 83.
- ⁶³ Уравниловка в оплате труда в СССР. 1920-1930-е годы // Альманах "Восток". — № 3(15). — 2004, март. — С. 7.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 21564. — Арк. 13.
- ⁶⁵ Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 74.
- ⁶⁶ Резолюції III Всеукраїнського з'їзду профспілок. — Х., 1926. — С. 28.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2737. — Арк. 92, 99, 11.
- ⁶⁸ Седьмой съезд профессиональных союзов СРСР (6-18 декабря 1926 г.). Полный стенографический отчет. — М., 1927. — С. 85, 201, 590, 631; Восьмой съезд профессиональных союзов СРСР (10-24 декабря 1928 г.). Полный стенографический отчет. — М., 1929. — С. 173, 495.
- ⁶⁹ Дубинская И. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925-1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 31
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2743. — Арк. 32.
- ⁷² Лапина О. Ю. Указ. соч. — С. 18.